

TÜRKÇÜLÜK FİKRİNİN ABİDE ŞAHSİYETLERİNDEN HÜSEYİNZADE ALİ BEY

Alaattin UCA*

Ali Bey, 1864 senesi Şubat'ın 24.günü Bakû vilayeti dahilinde Salyan kasabasında doğdu. babası Hüzeyinzade Molla Hüseyin Tiflis Müslüman Mektebinde muallimlik ediyordu. Validesi Kafkasya Şeyhülislamı Hüzeyinzade Şeyh Ahmed Salyani'nin kızı Hatice Hanım'dır. Büyükbabası ile aile dostu Mirza Feth Ali Ahundzade arasında yapılan dinî ve felsefî tartışma ve görüşmeleri dinleyerek yetişti.

İlk öğrenimini babasının görev yaptığı okulda gördükten sonra (1875), Orta öğrenimini Rus okullarında on yıl kadar bulunarak ulum-ı riyaziye ile Rus, Yunan, Latin, Fransız ve Alman lisan ve edebiyatını ve bir miktar da tarih ve coğrafya tahsil ederek tamamladı. Daha sonra Petersburg Üniversitesi ulum-ı tabiiye şubesine girdi (1885)¹.

* Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Uzmanı

1 Ali Bey'in Petersburg Üniversitesinde okuduğu bölüm hakkında değişik bilgiler bulunmaktadır. Şerif MARDİN, Petersburg Üniversitesinin Fen Fakültesinden mezun olduğunu ifade etmektedir (Şerif MARDİN, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İstanbul, 1992, s.60). Çeşitli ansiklopedilerde Fiziko-Matematik bölümünde okuduğu yazılmaktadır (Meşhur Adamlar Ansiklopedisi, C.II, s.755; Türkiye Ansiklopedisi, Ankara, 1956, C.III, s.106; Meydan Larousse, İstanbul, 1973, C.XII, s.317; Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi, C.V, s.2837). Başka bir eserde, 1884'te Petersburg'da Askeri Tıp Akademisine kayd olduğu ifade edilmektedir (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Ankara, 1993, s.135.) Hilmi Ziya Ülken de Petersburg Üniversitesi Fizik-Matematik bölümünü bitirdiğini yazmaktadır (Hilmi Ziya ÜLKEN, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1966, s.425). Ayrıca Akdes Nimet KURAT'da, Ali Bey'in, Rusya'da Tıp Fakültesinde okuduğunu belirtmektedir (Akdes Nimet KURAT, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s.497).

Ali Bey'in bu tarz bir eğitime yönelmesinde Mirza Feth Ali Ahundzade'nin rolü olmuştur. Şöyleki; "...1875 senesi sonbaharında uzun, aksakallı muhterem bir ihtiyar ile onbir, oniki yaşlarında nahif vücudlu bir çocuk, Kafkasya Vali-i Umumisi Büyük Knez Mihail Nikolayoviç'in muhteşem yazı masası önünde bulunuyorlardı. Koltuğuna yaslanmış Rus şehzadesinin arkasında, nazarının nüfuz ve şiddeti derhal göze çarpan Çerkes elbiseli bir miralay ayakta duruyordu. İran kâri yeşil sarığı, deve tüyünden kolsuz abasıyla ihtiramkâr bir va'zı olan ihtiyarın ricalarını, miralay, vali-i umumiye aynen tercüme etmedi. "Şeyh Ahmed Salyani, bu yetim çocuğun Tiflis Jimnaz klasiklerinden birisine, meccanen yerleştirilmesini istirham ediyor" dedi. Şeyh Ahmed Salyanî Şark terbiyesine tebean mekteb intihabını (seçim) da, Şehzâdenin iradesine bırakmıştı. Tercüman Mirza Feth Ali Ahundzade, Şeyh'in ricasını aynen tercüme etse, çocuğun bir askerî mektebe kaydettirileceğinden korkuyordu. Garb hayat ve terbiyesinin temin ettiği cüzevi serbestlik, Kafkas Şeyhülislamının torununu bir Rus zabiti olmaktan kurtardı.

İşte, Rus Kafkas Valisinin özel iradesiyle Tiflis mülki idadisine kabul olunan küçük çocuk, sonradan bütün Türklere hizmet edecek olan Hüseyinzade Ali Bey'dir.

Medeniyet lisanı ancak Arapça ve Farsça sayılan bir muhitten yetişmiş ve sonra Rus muhit-i irfanına atılmış Ali Bey'in jimnozdan itibaren Türkçe'ye, Türkiye'ye, Türklüğe merbutiyet duymaya başlamasında bu iki büyük Kafkaslının tesiri şüphesizdir.

Ali Bey, Petersburg'a geldiği zaman payitahtın âli mekteplerinde Litva'dan, Kafkasya'dan, Kazakistan'dan gelmiş birkaç müslüman talebe vardı. Bunlar arasına birleşirler, konuşurlar, dinî ve ırkî vahdetin verdiği muhabbetle birbirlerine yakın bulunurlardı.

Ali Bey, bir taraftan Ulum-ı tabiiyye ve riyaziye derslerini muntazam takib ettiği halde, diğer taraftan elsine-i şarkiye (doğu

dilleri) şubesinin bazı derslerine hususiyle şark ve islam lisan ve tarihinden bahs derslere devam ederdi. Muallim Juvkovski'nin, Ömer Hayyam'a dair dersini baştan sonuna kadar dinlemişti.

Rus darülfünun (üniversite) talebesi içinde daima pek canlı ve pek hararetli olan fikir cereyanlarından dışta kalamazdı. O cereyanlara karıştı. Lakin o, fıtraten sakin ve mülayimdi. Kati ve şedid akidelerden ziyade geniş ve mutedil efkâra mütemayildi. Siyasetin kaba ve hoyrat kavgalarına, komplolarına, asabı sarsan heyecanlarına, şiir ve felsefenin mütalaa ve musahabe (sohbet)nin sükûn ve asayişini tercih ederdi. İhtilâlcilerin dairelerine yürümez, şiddetli münazalara iştirak etmezdi.

Ali Bey, daha Kafkasya'da iken Petersburg Üniversitesini bitirdikten sonra İstanbul'a gitmeyi düşünüyordu. Öğrenciliği esnasında bazı Osmanlılarla özellikle Rusça tahsil için gönderilmiş Ahmed Sedat Bey'le tanışması bu emelinin kuvvetlenmesine sebep oldu².

Ziya Gökalp ise Ali Bey'de Türkiye'ye gelme arzusunun nasıl uyandığını şöyle anlatıyor:

"...Hüseyinzade Ali Bey üzerinde mekteb arkadaşlarından bir genç Gürcü'nün tesiri de var. Bu genç, ibtidaları daima Türkçe'nin kabalığından, yoksulluğundan bahs edermiş. Birgün birdenbire ifadesini değiştirmiş, Türkçe'nin dünyada en güzel, en mükemmel bir lisan olduğunu iddiaya başlamış. Hüseyinzade bu tahavvülün (değişme) sebebinin sorunca O'nu kütüphaneye götürerek Maks Müller'in bir kitabını açmış, oradaki bir bahsi göstermiş. (Maks Müller) burada Türkçe'nin gramerce en mükemmel, ahenkçe en güzel bir lisan olduğunu yazıyormuş. Ali Bey, bu mebhası okuduktan sonra milli lisanına daha çok kıymet vermeye başlamış. Ali Bey, Petersburg Darülfünununun da iki tesir altında kalmıştı. Panslavizm, Sosyalizm. Ali Bey, Panslavizmden (Pan Türkizm) mefkuresini çıkardığı gibi, Sosyalizmden de (halkçılık) ahlakını aldı.

2 Yusuf AKÇURAOĞLU, Hüseyinzade Ali Bey, Türk Yurdu, C.VIII, s.2550-2555.

Birgün müderrislerden biri (vatan) mefkuresinden bahsederken, Türklerde de bu mefkurenin uyandığını, hatta (Namık Kemal) isminde bir edibin bu isimde bir de tiyatro yazdığını söyleyince, Ali Bey'in ruhunda nagehani (ansızın) bir lema (ışık) parladı. Darülfünunu bitirdikten sonra anavatana, Türkiye'ye gitmek!

İşte Ali Bey böyle bir sürü telkinlerin tesiriyle Türkiye'nin bütün Türkler için anavatan olduğunu anladı ve Türk İttihadına dair yazılmış ilk şiir olan (Turan) manzumesini yazdı³.

1889'da okulu bitirir bitirmez Rusya'yı terkedip, Türkiye'ye geldi ve İstanbul Askeri Tıbbiyesine kayd ve kabul olundu. Ziya Gökalp, Ali Bey'in Askeri Tıbbiye'ye kaydını da aynı yazısında şöyle ifade ediyor. "...Bu genç mefkureci, Darülfünunu ikmal ettikten sonra orada teklif olunan mevki ve maaşı red ederek firar suretiyle İstanbul'a geldi. O zaman İstanbul'da böyle bir darülfünun mezunu maal teessüf hiç bir iş bulamadı. Nihayet muztar kaldığından talebe sıfatıyla Askeri Tıbbiyesi'ne girmeye mecbur oldu..."

Ali Bey'in İstanbul'a geliş sebebini, dostlarından Doktor Abdullah Cevdet ise şöyle dile getiriyor: "O diyordu ki ben Türk'üm, ben müslümanım; Türkiye bir Türk ve Müslüman hükümetidir. Bu haysiyetlerle Türkiye, her diğer vatandan ziyade vatanımdır. Bu vatandaşları, bu vatani iyi, pek iyi tanımalıyım."⁴

Yusuf Akçura'ya göre; Ali Bey'in İstanbul Askerî Tıbbiyesi'ne gelmesi, oraya Avrupa hava-i medenisinin esmesi gibi oldu. Talebesinin çoğu Anadolu'nun ve Rumeli'nin uzak ve karanlık vilayetlerinden toplanmış bu mektepte, Ali Bey bir fecr şimali (kuzey yıldızı) gibi

3 Ziya GÖKALP, Türkçülük Nasıl Doğdu? Yeni Mecmua, C.II, Sayı:40, (18 Nisan 1918), s.262.

4 Abdullah CEVDET, Hekim-i Edip Ali Bey Hüseyinzade, "İçühât", İkinci Sene, s.294-296.

parladı. Bir Avrupa jimnaz klasiğinde talim ve terbiye görmüş olması, Peterburg'da darülfünun talebeliği etmiş bulunması, Ali Bey'i malumatı-umumiyece arkadaşlarından çok yüksek tutuyordu...

Üstesine ressamdı, keman çalıyordu. Arkadaşlarından hemen hepsi, devr-i kadim edibbasının isim ve resimlerini ancak küçük Larous'tan biliyorlardı.

Ali Bey İstanbul Mekteb-i Tıbbiyesine garp efkârını, garp edebiyatını, garp irfan ve medeniyetini hasılı garbı tanıtmakta profesörlerinden çok iyi hizmet etti.

Ali Bey, ilim sahasında da arkadaşlarına yeni ufuklar açtı. O gelinceye kadar Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Chimie Atomique'den haberi yoktu. Ali bey, orada Mendelejev sistemini öğretti⁵.

Ali Bey'in ilmi, fazlı, iktidarı garabeti gitgide Mekteb-i Tıbbiyede bir menkıbe haline geçti. Menkıbevi Ali Bey, dünyanın bütün lisanlarını, ulum ve fününun her nevini, edebiyat ve sanayi-i nefisenin her şubesini tamamen ihata etmiş ve tatbiki muvaffak olmuş bir fevkalbeşerdi..."⁶

Mekteb-i Tıbbiye'de siyasal muhalefet hareketinin ortaya çıkmasında, Petersburg Üniversitesi'nden bu okula popülizm ve çeşitli Batı siyasal düşüncelerini getiren Hüseyinzâde Ali Bey'in de rolü olmuştur. O'nun gelişiyile tıbbiyeliler hem birtakım Batı düşünürleri hakkında bilgilerini genişletmişler hem de Petersburg Üniversitesi'nde geniş olarak tartışılan popülizm düşüncesini tanıdılar.

5 Ali Bey'in bu konuda yazdığı ve Bakû'da kendi çıkardığı Füyûzat Dergisinde 1907 yılında yayınladığı "Mendelejev ve Kimya" adlı makalesi, Dr.Hacalı Necefoğlu tarafından eski alfabeden aktarılarak, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisinin 1995'te çıkan ikinci sayısında yayınlanmıştır (A.Ü TAE Dergisi, Erzurum, 1995, Sayı:2, s.167-183).

6 Yusuf AKÇURAOĞLU, (Toplayan), Türk Yılı, İstanbul, 1928, s.415-416.

Abdullah Cevdet, Hüseyinzade'nin tıbbiyedeki etkisini de şöyle anlatıyor:

"...Ali Bey sakit, mütefekkir haliyle, esrarengiz vaz'ı uzletperverisiyle üzerimizde bir resul tesiri icra ederdi. Evet O, resulullah değildi. Fakat bir resul-ül-hak idi. Hakka, hakikata perestij ve merbudiyet hiss-i bülendi. O'nu Türkiye'ye mürsel kılmıştı..."⁷

Böylece, Batı'ya en hızlı açılan bu okulda çeşitli Batı düşüncelerinin yanısıra, mevcut yönetime karşı örgütlenmeye hazır bir öğrenci grubu oluştu⁸.

Ali Bey, tıbbiye hayatında alçak gönüllü, fakat mücadeleci ahlâkı, bir yandan tabiat ilimlerine, bir yandan felsefeye Doğu ve Batı edebiyatlarına ait bilgisiyle arkadaşlarının sevgi ve saygısını kazanmıştı. Çarlık idaresine karşı Kuzey Türkleri arasında uyanan isyan ve hürriyet duyguları ile dolu olduğu için, bu da ayrıca tıbbiye gençlerinde II.Abdulhamit idaresine karşı uyanmaya başlayan isyan duygularını beslemiş, onlarla hemen anlaşmıştı. Bu genç, hürriyet idealistleri Ulemadan Ubeydullah Efendi ile temasta bulunuyorlar, Ondan faydalanıyorlardı. Sirkeci'de bir kahvede Hüseyinzade ile Ubeydullah Efendi'ye tanıştırdılar⁹. Bu tanışmanın nasıl olduğunu Ali Bey'in kendisi şöyle izah ediyor: "...Kırk altı sene kadar evvel ilk defa olarak, Ubeydullah Efendiyle nasıl tanıştım? Askeri Tıbbiye talebisiydim. Buraya Petersburg Üniversitesinde tahsilimi bitirdikten sonra gelmişim. Konuşurken henüz Azerî şivesinin tesirinden kurtulamamıştım. Halâ da tamamıyla kurtulmuş deyilim ya. Lehcemi düzeltmek için, arkadaşların

7 Abdullah CEVDET, Hekim-i Edip Ali Bey Hüseyinzade, İçtihat", İkinci Sene, s.294-296.

8 M.Şükrü HANIOĞLU, Bir Sosyal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul..., s.23.

9 Hilmi Ziya ÜLKEN, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1966, s.425.

tavsiyesi üzerine Uşaklızade Halit Ziya'nın hikâyelerini boş vakitlerimde, dikkatli okuyordum.

Bu yüzden Halit Ziya'yı gıyaben sevdim ve lisan hususunda bazı meselelere dair fikrini öğrenmek arzusu uyandı. Bunu arkadaşlarımdan Diyarbakırlı merhum İshak Sükûti'ye söyledim.

Sükûti:

- Pek âlâ, dedi, ileride bir boş günümüzde beraber gider, Uşaklızade'yi ziyaret ederiz; fakat ondan evvel, gel seni Jön Türkler'den biri olan, Fazıl ve edip bir zat ile görüştüreyim. Türkiye'de hürriyet yolunda çalışan ne değerli adamlar bulunduğunu gör. bu zat da Ubeydullah Efendi'dir. Şimdi bir iş için kendisiyle görüşmeye gidiyorum. Beraber gelir misin?

Hay hay.

Biraz sonra Sarayburnu'ndan Sirkeci'ye doğru yürüdük ve istasyon civarındaki kahvelerden birine daldık. Tenha bir köşede uzun boylu, ince yapılı, siyah sakallı birisi oturuyordu. Bu, orada İshak Sükûti'yi bekleyen Ubeydullah Efendi idi.

Sükûti:

İşte dedi, size geçenlerde bahsettiğim "Rus nihilisti" Ali Bey. İshak'ın türlü takdiminden hoşlanmadımsa da sesimi çıkarmadım.

O nasıl şey? Hem Ali, hem Rus nihilisti?

İshak:

-Pardon, "Türk nihilisti" demek istedim.

- Hah, şöyle.

Bundan sonra biraz öteden beriden bahsettik ve nihayet söz Rusya'daki ihtilâl ve hürriyet hareketlerine intikal etti.

Ben Petersburg, Moskova, Kazan ve sair Üniversitelerdeki isyan vakalarını (1885-1886) anlattım, bunların neticesi olarak, talebe arkadaşlardan bir kaç kişinin ve bu arada iyi bir kimyager olan Şaşa

Ulyanov'un (Lenin'in büyük kardeşidir) nasıl yakalanıp idam olunduklarını hikaye ettim. Bu münasebetle biraz da Üniversite talebe arasındaki gizli ihtilal teşkilatından, devrimci geniş organizasyonlardan bahsettim.

Bunun üzerine Ubeydullah Efendi, Sükûti'ye dönerek dedi ki:

- Azizim, görüyorsun ya, teşkilatsız hiçbir şey olmuyor.

- Sonra saatine bakarak kalktı ve bana:

-İshak'la beraber bir dosta davetliyiz, dedi, ileride yine görüşürüz.

Müsadenizle...

Ben de onlardan ayrıлып doğru mektebe döndüm.

Bu mülakattan birkaç gün sonra dershanemizde yalnız bulunduğum bir sırada İshak Sükûti yanıma sokuldu. Şirvan'da bulunan büyük validemden "Credit Lyonnais" bankası vasıtası ile cep harçlığı olarak bir miktar Trapa aldığımı, nasılsa duymuştu, dedi ki:

-Cemiyetimize biraz para vereceksin, seni de aza kaydettik.

- Ne cemiyeti bu?

-Haniya geçenlerde Petersburg talebesi arasındaki gizli bir ihtilâl teşkilatından bahsetmiştin. İşte biz de birkaç arkadaşla burada "Terakki ve İttihad" namile o yolda bir Cemiyet tesis ettik...

-Sorabilir miyim kimler var bu cemiyette?

İshak, muhtelif sınıflardan "İtimat olunabilecek sağlam seciyeli, hürriyetperver" birkaç arkadaş ismi saydı.

Dikkat etmiştim, bu saydıklarının çoğu arada sırada fırsat buldukça Ubeydullah'ı ziyaret edenlerdir.

...Anlaşıyor ki, "Terakki ve İttihad" Cemiyetinin tıbbiyeliler arasında doğup organize olmasında Ubeydullah Efendi mühim bir rol, adeta bir ebe rolü oynamıştı.

- Pekâla dedim Sükûti'ye Cemiyet namına istediğini parayı vereyim, yalnız rica ederim benim ismim bir tarafta yazılmasın. Daha doğrusu, ne

benim, ne de diğer arkadaşların isimlerini bir kâğıda bir defter veya pusulaya kaydetmeyiniz.

Maazallah, böyle bir esami listesi hafiyelerin eline geçerse vay halimize...

- O cihetten dedi İshak, merak etme. Biz ihtiyatlı adamları¹⁰.

1889 yılında Askeri Tıbbiye öğrenciler, Abdulhamit yönetimine karşı mücadele etmek için bir cemiyet kurdular. Cemiyetin dört kurucu üyesine birkaç toplantıdan sonra, yine bir Askeri Tıbbiye öğrencisi olan Bakûlü Hüseyinzade Ali beşinci üye oldu¹¹.

Cemiyetin kurucuları: Ohrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakirli İshak Sükûti, Kafkasyalı Mehmed Reşid, Bakûlü Hüseyinzade Ali (Kurucuların hepsi Tıbbiye-i Askeriye talebesidir)¹².

İttihad ve Terakki 1895 öncesi örgütünü talibe topluluğu halinden kurtarmak için çeşitli toplum kesimleriyle ilişki kurma kararı aldığında ilk olarak ulema grubuna yönelme ihtiyacını duydu. Örgütlenme görevini üstlenen İshak Sükûti ve Hüseyinzade Ali Beyler bu nedenle, önde gelen bir temsilci olan Ubeydullah Efendi ile temasa geçtiler ve onlardan destek vaadi aldılar¹³. Örgüt herhangi bir diğer teşkilatın örgütsel yapısından ve düşünce sisteminden fazlaca etkilenmedi¹⁴.

Ali Bey'in telkinleriyle, irşadlarıyla az zamanda tıbbiyedeki gençlik yeni bir istikamet aldı. Artık ellerde felsefe ve içtimaiyat

10 Ali Haydar BAYAT, Azerbaycan'ın Yiğit Evladı Hüseyinzade Ali Bey, İstanbul, 1992, s.149-151.

11 Yuriy Aşatoviç PETROSYAN, Sovyet Gözüyle Jön Türkler, Çev. Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu, Ankara, 1974, s.176.

12 Tarık Zafer TUNAYA, Türkiye'de Siyasi Partiler, İstanbul, 1952, s.108.

13 Ali Bey HÜSEYİNZADE, İttihad ve Terakki Nasıl Kuruldu Ubeydullah Efendinin Oynadığı Roller, Tan, 4-5 Mart 1938.

14 M.Şükrü HANIOĞLU, Bir Siyasi Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, C.I, s.113-114.

kitapları, Sosyalizm ve Feminizme dair eserler, Leon Kaho'nun Türklüğe dair meşhur tarihiyle romanları görülmeye başlamıştı. Artık, Türklerin yalnız Türkiye'ye münhasır olmadığını, Rusya'da, İran'da, Çin'de yaşayan Türklerin elli altmış milyondan fazla olduğunu bilenler, öğrenenler az değildi. Bu fikri intibah kalblere bir ümit vermişti.

Derhal, Rusya'daki gizli teşkilatlara müşâbe bir inkılâb cemiyetinin teşkiline başlandı. Tıbbiyenin son sınıflarında kurulan bu cemiyetin ismi (İttihad ve Terakki) idi. Fakat bu tabirin başına ilave edilecek ilk kelime hakkında arada ihtilaf hasıl olmuştu. Harsa kıymet verenler bunun (Türk İttihad ve Terakkisi) olmasını ileri sürüyorlardı.

Kemmiyete ehemmiyet verenler (Türk) kelimesi yerine (İslâm) kelimesini koymayı tercih ediyorlardı. Avrupa'nın teveccühünü kazanmak gibi, siyasi bir endişeye kapılanlar ise ilk kelimenin (Osmanlı) olmasını muvafık buluyorlardı.

Siyasi bir cemiyette, siyasi endişenin galebe çalması tabii olduğu için, üçüncü teklif kabul edilmişti. Memleketimizde (Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti) namıyla teşekkül eden ilk cemiyet bu teşkilattır. İşte, Hüseyinzade Ali Bey'i, memleketimizdeki Türkçülükle Halkçılığın bir mürşidi olarak gördüğümüz gibi, ilk siyasi cemiyetin de müsebbihi olarak buluyoruz.

Yine, Ziya Gökalp aynı yazısında Hüseyinzade Ali Bey'in toplumumuzun içtimai bir hastalığını nasıl teşhis ettiğini de şöyle ifade ediyor: "...Bu manevi tabip, İstanbul'a geldikten sonra Türklerin musâb olduğu içtimai hastalığın sebebini tam bir sene düşündü. Bir sene sonra sınıfta Ali Bey'in, Arşimed gibi (buldum, buldum) diye bağırıldığını işittiler. Sınıf arkadaşları (ne buldun?) diye etrafına toplandılar, "İçtimai hastalığımızın ismini buldum; Biz (Yangeldizm) hastalığına tutulmuşuz" dedi.

Filhakika biz asırlardan beri yangelmişdik. Avrupa'nın terakkiye doğru gidişine lakayd bir kalender nazarıyla bakıyorduk. Bizi bu (yangelmek) hastalığından kurtarmak için, ruhlara ateşli bir vecd verecek mukaddes bir mefkure lazımdı..."¹⁵

İşte Ali Bey, bu tür faaliyetler içerisinde 1895'te Askerî Tıbbiyeden tabip yüzbaşı olarak diploma aldı. Haydarpaşa Hastanesinde deri hastalıkları mütehasısı oldu. Bu dönemde Salyâni imzasıyla Heine ve Goethe'den tercümele de yaptı.

1897'de Teselya Savaşında Çatalca ve Domeke'de operatör muavini olarak çalıştı. Domeke mütarekesine kadar harbe iştirak etti.

1900 yılında müsabaka ile Tıbbiyenin deri hastalıkları muallim muavini (Müderris Yardımcısı) oldu.¹⁶

Askerî Tıbbiye'de oluşturulan ilk Jön Türk grubunun üyelerinden Hüseyinzade Ali Bey, yazılarında Pantürkist görüşlere yer veren ve bunu yaparken de pantürkizme ilgi gösteren tüm Türklerin birleşmeleri fikrinin propagandacılarından biriydi¹⁷. Gerek bu düşünceleri gerekse İttihad ve Terakki Cemiyetine mensup olması yüzünden, İkinci Sultan Abdulhamit Devri'nin siyasi baskıları arttığından bu görevde uzun süre kalamadı.

1903'te, eski vatani Kafkasya'ya dönmek mecburiyetinde kaldı.

Ali Bey'in İstanbul'da kalmamasından, Osmanlı Türklüğünün ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin ne kaybettiğini bilemezsek de Kafkasya'ya gelmesiyle, Kafkas Türkleri ve Umum Türklük çok kazanmıştır¹⁸. Buna rağmen, Abdulhamit devrinde zayıf bir şekilde de

15 GÖKALP, Türkçülük Nasıl Doğdu?, Yeni Mecmua, C.II, Sayı:40, (18 Nisan 1918), s.263.

16 Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Azerbaycan Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993, C.IV, s.135.

17 Yuriy Aşatoviç PETROSYAN, Sovyet Gözüyle Türkler, Ankara, 1974, s.293.

18 Yusuf AKÇURAOĞLU, Hüseyinzade Ali Bey, Türk Yurdu, C.VIII, s.2556.

olsa Türkçülük yani milliyetçilik hareketini başlatanlardan biridir ve minnetle anılmalıdır¹⁹.

Akçuroğlu'nun Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesi, Kahire'de yayınlanan Türk Gazetesi'nde basılıp çıktıktan bir müddet sonra, aynı gazetenin -24 Teşrin-i Sani 1904-tarihli ellialtıncı numarasında "Mektub-ı Mahsus" başlıklı ve (A.Turani) imzalı bir makale yayınlandı.

Makale sahibi, açıkça belirtmemekle beraber, Üç Tarz-ı Siyaset münakaşasına karışıyor ve "suni olarak ayrıca (Pan Turkizme), (Pan-İslamizme) adlariyle meslek icadına ne lüzum vardır?" demekle ve Türk Gazetesi başyazarının bazı görüşlerine katılış gibi görünmekle beraber, kendisinin "Pan İslâmizm"e ve "Pan-Türkizm"e muhalif değil, tam aksine taraftar bulunduğunu anlatıyordu: Müslümanlar ve bilhassa Türkler her nerede olursa olsun, "ister Osmanlı'da, ister Türkistan'da, ister Baykal Gölü'nün etrafında, ya Karakurum civarında olsun birbirlerini tanıyacak, sevecek, sünnilik, şiiilik ve daha bilmem nemlik adlariyle mezhep taassubunu azaltıp Kur'an-ı Kerim'i anlatmaya gayret edecek, dinin esesinin Kur'an olduğunu bilecek olurlarsa elvermez mi?"

"Bir millet için herşeyden önce arzu edilecek şey, kuvvettir. Bir milletin kuvvet kazanması, mütecanis unsurları arasında manevi bağın artmasına bağlıdır. Özellikle karşılıklı sevginin artmasına çalışılmalıdır.. Mesele birbirimizi tanımak, sevmek, medenileşme yolunda birbirimize yardımcı olmak meselesidir... İran'ın Kaânilerine varıncaya kadar mekteb öğrencilerine şiirlerini ezberletmek, fakat Mirza Şir Ali Nevai'den, iki satır olsun düz okuyamamak... İşte utanılacak haller!..."

"Mektub-ı Mahsus"un yazarı, Tatar diye ayrıca bir kavmin bulunmadığını Kırımlıların, Kazanlıların, Orenburgların hep Türkoğlu Türk olduklarını izah ve isbat ettikten sonra "Bütün Türklüğün iftihar

19 Şerafettin TURAN, Tarih ve Milli Oluş, Türk Kültürü, C.I, Sayı:6, s.11.

kaynağı olan Cengizler, Timurlar gibi harb dahilerine dair hakaretamuz sözler söylemek, kaş yapayım derken göz çıkarmak gibidir." diyordu.

İşte (A.Turani) müsteâr adı ile bu "Mektub-ı Mahsus"u yazan zat, Azerbaycan Türklerinden Hüseyinzâde Ali Bey'di Yalnız kültürel değil, kültürel ve siyasi Türkçülük hareketinin Azerbaycan'da ilk yayıcısı olan Hüseyinzâde'nin bu mektubun yayınlandığı 1904'ten önce de Türkçülük idealini benimseyenlerden olduğu bilinmektedir.

Mektub-ı Mahsus'un Mısır'a gönderilmesinden birkaç yıl önce Ali Bey'in Türklüğe dair yazdığı kıtalardan 1915'te hatırında kalan parçalar şunlardı:

"Sizlersiniz, ey kavm-i Macar bizlere ihvan,
Ecdâdımızın müştereken menşei Turan...
Bir dindemiz biz, hepimiz hak-perestân,
Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kur'ân?
Cengizleri titretti şu afak-ı ser-â-ser,
Timurları hükmetti şehen-şahlara yek-ser,
Fatihlerine geçti bütün kişve-i kayser²⁰,

Bu manzumeye göre, Hüseyinzâde yalnız Pan-Turkizme taraftar değil, daha geniş olan "Pan-Turanizm" taraftarıdır. Ve zaten kullandığı müsteâr ad da (Ali Turani) bunu gösteriyor. O, Müslüman Türkler arasında "İlk Turani", yani "Pan Turanist"tir, dersek, hata etmiş olmayız²¹.

Hüseyinzâde Ali Bey, Kafkasya'ya gelince Türkçülük ve hürriyet mücadelesine çareler aradı, yayınlar yaptı.

Rus-Japon savaşı Rusya'nın yenilmesi ile sona erdiği için her tarafta olduğu gibi, Kafkasya'da da ihtilaller başlamış, meşrutiyetin ilanını

20 (İhvan= kardeş), (Hak-pcestan= Hakk'ın kuluyuz), (-ser-â-ser=baştan başa), (-yek-ser=tek başına), (-kişver-i kayser= Kayser ülkesi Bizans).

21 Yusuf AKÇURAOĞLU, Türkçülük "Türkçülüğün Tarihi Gelişimi", İstanbul, 1978, s.181-183.

kolaylaştırmak üzere Petersburg'a heyetler gönderilmişti ki bu heyetlerde Ali Bey'de bulunuyordu. Bu vesileyle Duma meclisine Azerbaycan mebuslarının katılması sağlandı²².

Bu dönemdeki siyasi gelişmelerden faydalanan Ali Bey, önde gelen Azerî aydınlarından Ahmed Ağaoğlu ile birlikte, meşhur servet sahiplerinden Hacı Zeynelabîdin Tağıyev'in maddi desteği ile Bakû'de Azeri türkçesinde "Hayat" adlı gündelik gazeteyi yayınlamak için izin aldı.

Bu gazete 1905-1906 yılları arasında çıkarıldı. Yöneticiliğini Ahmed Ağaoğlu ve Hüseyinzâde Ali Bey yaptı. 1906'da 102. sayıdan sonra Ağaoğlu ayrıldı. Ali Bey tek başına yayını sürdürdü, yaklaşık iki yıl süre içinde bu gazetenin başyazarlığını yaptı. Toplam 325 sayı çıkmış olan bu günlük gazete, Azerbaycan matbuatında önemli bir yere sahiptir²³.

Ali Bey'in bu gazetede yazılarının en önemlileri, "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaredir", "Bize Hangi İlimler Lazımdır", "Yazımız, Dilimiz ve Birinci Elimiz" idi. Ali Bey yukarıda belirttiğimiz ikinci yazısında, İslâm Türk kavimlerinin kalkınması ve modernleşmesinde şu üç düstûra göre (Türkleşmek, İslâmlaşmak, Avrupalılaşmak) hareket edilmesi gerektiğini iddia edip, isbata çalıştı.

"Türkler Kimdir-Kimlerden İbaredir" adlı yazısında ilk defa hümanizm eğitimi hakkında sistemli bir görüş ileri sürdü. Ali Bey'in "Hayat"da çıkan ilk yazıları Türkçülüğü, Avrupalılık ve İslam medeniyetini ilmi bir şekilde iler sürmüş olması bakımından önemli bir adım teşkil eder: "Dilimizi, milliyetimizi, tarihimizi, büyüklerimizi, kahramanlarımızı, dinimizi lekelemek isteyen garazlı yayınlara aldanyoruz. Bunların ne maksatla yazılmış olduğunu bilmiyoruz.

22 Hilmi Ziya ÜLKEN, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Tarihi, İstanbul, s.426.

23 Yavuz AKPINAR, Azerî Edebiyatı, Araştırmaları, İstanbul, 1994, s.93.

Türklükle öğündüğü halde, Türkün kimlerden ibaret olduğunu bilmeyen ne kadar yazarımız var. Saad b.Ebi Vakkas'ın medeniyete hizmetini İranlılar'dan değil, Araplardan sorun. İranlıların eski medeniyetini yıktığı halde islâm medeniyetine hizmeti vardı. Lord Kitchnerden Boerler şikayetçi, İngilizler memnundur. Timur'un da Türk medeniyetine hizmeti Kıpçak ve Osmanlı ahalisine değil, Orta Asya Türklerinedir. Bunu Semerkandi süsleyen sanat eserlerinden, Babür'ün abidelerinden, Çağatay edebiyatından sormalıdır. Tarihteki büyüklerimize dair hakikati meydana çıkarmak için önce kendimizi tanımalıyız. İçimizde Özbeklerin, Kırgızların, Başkırtların Türk olduğunu bilmeyenler var. Bunun için mesele çok mühimdir. Bu mesele ile bugün değil, yüzyıllarca uğraşmak gerek. Geçmişte ihmal edilmiş bu meseleyi geleceğe bırakmayıp şimdi ele almalıdır. Helsinki'de Fin-Ogur meselelerini inceleyen bir ilim derneği var. Petersburg'da Türk kavimlerinin hayatını inceleyen bir bölüm olduğu gibi, akademi üyeleri arasında bu alanda ün kazanmış Radlof gibi bilginler var. Macaristan'da bu araştırmaların ne kadar ilerlediğini göstermek için Vambary ve Ujfalvy'in adlarını hatırlatmak yeter. Bütün Avrupa'da ise bu yolda çalışan şarkiyatçıların adlarını saymak için gazete sütunları yetmez. Meselenin öneminden dolayı, Avrupa'nın bazı yerlerinde aylık ve yıllık dergiler yayınlanıyor. Gariptir ki, bu soru Türklere ait iken aramızda bu yolda ilim adamı yetiştirmek nerede, Avrupa bilginlerinin Türklere dair araştırmalarından haberi olanlarımız bile pek azdır. Vakıa son zamanlarda Şemsettin Sami, Necip Asım gibi değerli zatlar bu sahada bir çığır açmak için savaştılar. Ancak bundan ileri gidemediler. Niçin? Çünkü meseleye ilim mensuplarının birleşik kuvvetleriyle çalışarak dernekler, Üniversite bölümleri açmak, Türk arkeolojisini aramak için uzak memleketlere ilim heyetleri göndermek lazımdır."

"Gazetemizin dili" adlı yazısında İslâm hümanismi ve Batı medeniyeti arasında bir tercih yapma durumunda kalan Türk aydınları arasında ilk defa onları uzlaştırmayı düşünüyor. Ona göre Türk kültürü 13 yüzyıl İslâm hümanismi tesiriyle yoğrulmuştur. Bu tesiri atamayız. Modernleşme ile bu hümanist eğitim arasında çelişme yoktur. Batılılar kendi ilim terimlerini ölü diller olan Yunanca ve Latince'den aldığı gibi biz de ilim terimlerimizi Ortaçağda ortak dil ve kısmen ölü dil olan Arapça ve Farsçadan almalıyız. İslâm hümanismi ile çağdaş medeniyetin, İslâmlaşmak ile modernleşmenin uzlaştırılması ne derece başarılı olabilir? Burası ayrı bir konudur Gazetemizin dilini mi sadeleştirmeli, yoksa cemaatimize öz dili olan Türkçeyi mi öğretmeli? Mesele burada! Zannımıza göre yazdığımızdan daha sade, Kafkasta söylenen şivelerden biriyle yazmak mümkün değil. Hepimiz ayrı bir yerden gelmişiz, bu şivelerden birini tercih edemeyiz. Onları birleştirmeliyiz. Çünkü ayrı ayrı hangi şiveyi alsak bir eksikliği vardır. Yeni Türkçe artık eski Türkçe değildir. Ali Şir Nevai gibi desem ki:

Uçmak içre hayat tapgaylar

Tamugdan necât topgaylar

Uçmağın cennet, Tamu'nun cehennem olduğunu içimizde anlayan olacak mı? Hayır çünkü bunlar eski Türkçedir. Yeni Türkçe ise bir yandan İslâm medeniyetinin, bir yandan tarihi vakaların tesiriyle Arapça ve Farsçadan bir çok kelimeler almıştır. Zamanla dilimiz bu iki dile karışmıştır. Türklerin milli karakterleri İslâm olmağa uygun olduğu gibi, dilleri de Farsça ve Arapça'dan kelimeler almağa elverişlidir. Nasıl Rus, Fransız, İngiliz gibi yeni Avrupa dilleri ilerleyebilmek için Yunan ve Latin dilleri gibi ölü dillerden faydalanmakta iseler, yeni Türkçe de bugün bir bakımdan ölü, bir bakımdan diri olan Arapça ve Farsçanın lügat hazinesini kendine kaynak olarak aldı. Böylece Türk şivelerinden biri olan Osmanlı dili o kadar genişledi ki en yüksek fikirleri, en ince

duyguları ifadeye Arapça ve Farsçadan daha kudretli bir hale geldi. O bu halinde Avrupa dilleriyle rekabet edebilir. Şu kadar ki yeni Türkçe Arapça ve Farsçanın yalnız sözlüğünden faydalanır. Yoksa onların gramer ve syntaxını, dil kaidelerini kabul etmez. Çünkü kendi dil kaideleri bu dillerden daha basit, daha kolay, bundan dolayı daha olgundur. Sözlük bakımından da Türkçe, Arapça ve Farsça'nın bütün kelimelerine meyil göstermez; öz varlığına uygun olan kelimeleri alır. Bunun için Yezd, kitî, gûh, diraht, v.b kelimeler dilimize girmeyerek bunlara Allah, akıl, dağ, dal gibi kelimeler tercih edilir. İlimler ilerledikçe, icatlar ve keşifler çoğaldıkça başkalarından yeni şeyler alacağımız için, bu şeylere yeni adlar vermek lâzım. Avrupa dilleri bu adları Lâtin, Yunan dillerinden alıp yaratıyorlar. Sanılmıştır ki Yunan, latin dilleri yeni Avrupa dillerinden daha genişti ve bu ölü dillerde her yeni icat için adlar lazımdır. Hayır! Bu diller ölmüş oldukları için onlardan sade ve belirli anlamı ile bir kelime alınıp basit veya karmaşık halde başka anlamda kullanılıyor. Son yıllarda icat edilen fotoğraf, telegraf, fonograf, telefon vb. aletlerini ele alalım. Bunları eski Yunanlılar bilmedikleri için dillerinde de bu aletlerin adları olmayacağı meydandadır. Ama ışık, ses, yazıya mahsus öz kelimelerini yine bu anlamlarına hasrederek Yunan kelimelerini yeni icat ettikleri aletlerin adı olarak kullanmak, böylece dillerini zenginleştirmeye ne engel var. Biz de ne için Avrupalılar gibi hareket etmiyelim? Niçin Türkçemizde Lâtin-Yunan dilleri yerinde olan Farsça ve Arapçaya baş vurmuyalım? Gerekir ki biz de fotoğrafa perstevnuvis, fonograf'a sadanüvis, telefona durşinev, v.b. diyelim. Böylece dilimizi genişletelim. Şimdi şöyle sorulabilir. Dilimizi yabancı kelimelerle doldurmak mı, yoksa dilimizdeki eksikleri tamamlamak için bu dille tarihi, dinî ve edebî ilişkisi olan Arapça ve Farsça'ya başvurmak mı doğru? İçimizde öz dilin değerini bilen herkes ikinci yolu tutar. Arapça, Farsça kelimelere karışık, çirkin diyenlere sorarım: Kapitalist,

ekonomya, pressa direktörü gibi sözler mi, yoksa sermayedar, iktisat, matbuat müdürü mü daha karışık ve çirkindir? Bir eseri Avrupa dillerinden çevirirken sözü gerçek ve belirli anlamı ile mi olmalı, yoksa halkımızın kolay anlaması için asıl anlamı bozmalı mı? Geçenlerde bir yazıda Rusça mirza keloçit sözünü "sulh akdetmek" diye çevirmek istiyordum. Arkadaşlarımdan biri bana itirazla "Sulhetmek" yazmalıdır dedi. Lâkin sulh etmekle sulh akdetmek bir midir? sulhetmek sade barışmak demektir. Sulh akdi ise kanun ve tüzüğüne göre iki tarafca imzalanmış şartlarla barışmak demektir. Eğer dilimizde sulh bağlamak demek mümkün olsaydı bunu tercih ederdim."

Hüseyinzâde'nin 1905'de savunduğu bu fikir ilerde bahsedeceğimiz diğer fikirleri gibi Gökâlî tarafından benimsendi²⁴.

Ali Bey bunun gibi daha bir çok fikrini "Hayat" vasıtası ile açıkladı.

"Hayat" kapatılınca yine Zeynelabidin Tağiyev'in sahibi olduğu, Hüseyinzade Ali Bey'in yönettiği Füyûzat (Işıklar) dergisi yayına başladı.

1906-1907 arasında haftalık olarak yayınlanan bu dergi 38 sayı çıkartılabilmıştır²⁵.

Ali Bey'in yaradılışı ve meşrebi istidat ve faaliyeti gündelik gazetecilikten çok, dergi yazarlığına uygundu. Füyûzat Dergisinin koleksiyonu O'nun siyasi ve felsefi fikirlerini anlamak ve yazı üslubunu incelemek için en değerli bir belgedir.

Yeni Azeri edebiyatını Marksizm usulleriyle inceleyen bir Azeri genci A.Nazım, Türk Yurdunda yayınlanan "Füyûzat Edebiyatı ve Devamı" adlı yazısında şu görüşlere yer vermektedir:

24 Hilmi Ziya ÜLKEN, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Tarihi, İstanbul, s.429-433.

25 AKPINAR, Azeri Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, 1994, s.186.

"...1905'inci yıldan sonra, Azerbaycan'da "Ali Bey Hüseynzade" baş olmak üzere yeni bir edebi cereyan başlamıştı. Evvelce "Hayat" gazetesiyile kendisini gösteren bu cereyan bilahare (1906)'ıncı seneden itibaren 32 numero kadar (kesin ifade değil) neşredilebilen "Füyûzat" mecmuasında kendi hakiki simasını bulmuştu. Bundan dolayı, yeni Azerbaycan edebiyatının bu merhalesine "Ali Bey" veyahut "Füyûzat" devresi deniliyor. ilk bakışta bile, bu cereyanın kendi selefinden bambaşka bir hatt-ı hareket takip ettiği göze çarpar. Bu edebiyat "Mirza Feth Ali"den itibaren devam eden halkçı edebiyatın karşısına, romantik güzideler edebiyatı sıfatıyla çıkmış ve hayata girmişti.

Bu cereyan için ilham menbaı, artık Ahundof'daki gibi halk hayatı, göreneği değil, belki her türlü halkçılık ve demokratizmden ari, bulunan Osmanlı Tanzimat ve Servet-i Fünun Edebiyatı idi. İşte, "Ali Bey Hüseynzâde" Azerbaycan'da böyle bir edebiyatın başçısı olmuştu.

Şüphesiz ki Azerî edebiyatındaki bu hareket tesadüf değildi. Kanaatimizce, bunun muayyen bir içtimai sebebi vardı ki, o da o zamanki Azeri cemiyetindeki kudretler münasebetlerinin değişmesi ve 1905 ihtilâliyle verilen yarım serbestlikle kendi istikrarını hisseden Azeri burjuva sınıfının cemiyetteki rolünün tebdili idi.

Azerbaycan tarihinin son yılları ile aşına olanlar bilirler ki, 1905'inci yıla doğru Azerbaycan'da umumiyetle "kapitalizm" büyümüş ve genişlemiştir. Memleketteki münasebetler ise hariçten gelen "emtia"lar ve "kapitalizm mübadele usulü" ile değil, belki "memleketteki kapitalizm istihsal usulü" ile tayin ve idare olunuyorlardı. Çünkü artık memlekette ticaret burjuvazisi değil, sınaî burjuvazi rehber olmaya başlamıştı.

Bundan dolayı ecnebi kapitalistler-milyonerlerle beraber, "Tağıyev, Nağıyev" vesairleri gibi büyük Türk kapitalistleri de vücuda gelmiş ve Türkler karşlarına kanunla bile atılan manialara rağmen memleketin

iktisadında rol oynamaya başlamışlardı. Bakû petrol madenlerinde, Azerbaycan köy iktisadiyatı, ve dahili ticaret işlerinde Türkler de muayyen mevkie geçerek ecnebi sermayesi ile rekabete girişiyorlardı.

İşte bu vaziyet, yani bir taraftan memleketde büyümeye başlayan milli kapitalizm ve bunun neticesinde diğer milletler sermayesi ile vukuu mecburi rekabet ve mücadele münevverler ve burjuva sınıfında milli şuuru takviye etmişti.

Rusya'da veyahut Türkiye'de tahsil eden zengin Azeri gençleri çoğalmıştı. Elbetteki bunlar bir "güzide tabakası" bulduklarını hissedecekler, cemiyetin manevi rehberleri tabakası bulduklarına kani olacaklardı. İşte bu münevverlerin ileri gelenlerinden bulunan "Ali Bey Hüseyinzâde, Ahmed Bey Ağayev" gibi münevver zevat, Azerbaycan'da yeni edebiyat ve mefkureciliğin rehberleri olmuşlardı...

..."Ali Bey Hüseyinzâde"nin Azeri edebiyatındaki en büyük hizmeti toplumun ihtiyaçlarını vaktinde anlayarak hareket etmesi idi.

Bu ihtiyaçlar Azeri muhit ve münevverlerinin artık Garba, İran'dan ve Rusya'dan ziyade "Türkiye"ye dönmesi ile doğmuştu..."²⁶

Özellikle Füyûzatta yayınlanan makalelerinin esas ve eşkâlinden Hüseyinzâde Ali Bey'in Türk, Türkçü, hatta Osmanlı olduğuna derhal karar verilir. Bütün Türkler arasında Osmanlı Türkçesinin yayılmasını, bütün Türklerin edebi dilinin Osmanlı Türkçesi olmasını ister ve kendisi yazılarını oldukça temiz Osmanlı edebi Türkçesiyle, o zamanlar İstanbul'daki geçerli yeni edebiyat-ı cedide üslûbiyle yazar. Siyaset olarak Osmanlı devletini, Osmanlı Türklüğünü, bağımsız Türklüğün nüvesi sayar. Bu yönden, "Bütün Türklük" meselesine bakışı, "üç Tarz-ı Siyaset"in Türkçülük fikrine yakın demektir.

Ali Bey'in Füyûzat'taki mücadelelerinde en çok dikkati çeken bir husus da, Azeri Türklerini, birkaç asırdan beri özellikle mezhepçilik

26 A.NAZIM, Füyûzat Edebiyatı ve Devamı, Türk Yurdu, C.VI, Sayı:31, s.665-669.

vasıtasıyla cezbe çalışan İranilik "İranizm" ve ona oranla az bir zaman 50-60 yıldan beri etkisini göstermeye başlayan, fakat daha çok vasıta ve güce sahip olan Ruslaştırma "Rusifikatsiya"ya karşı Türklüğü, Türklüğün temizlik ve birliğini savunmaya gayret göstermesidir. Ali Bey, Azeri Türklüğünün savunmasında yedek kuvvet ve dayanak noktası olmak üzere, mezheb tefrikasından yüksek duran İslâm birliği ile Osmanlı devletini buluyordu. Füyûzat Şîî ve Sünnî ihtilafının kalkmasına, Osmanlı-Türk medeniyetinin tanınmasına, sevilmesine çok çalışmıştır²⁷.

Ali Bey, tarihin özellikle ortak din, dil ve kültür temelinde dayalı, büyük devletlerin oluşumu yönünde, hareket ettiğine inanıyordu. Oldukça açık bir biçimde Transkafkasya Türklerinin ulusal kaderinin "İslam dünyasının manevi ve siyasi önderi" olan Osmanlı Devleti'yle birleşmek yönünde olduğu görüşündeydi²⁸.

Ali Bey, Osmanlı ediplerinden olan Namık Kemal'den etkilendiği gibi onu edebiyata meraklı gençlere de tavsiye ederdi.

Namık Kemal'i Tolstoyla karşılaştırıp, şunları söyledi:

"...Kemal Rusya'da ve Ruslar arasında dünyaya gelseydi, belki bi-hakkın bir kemal olurdu; Tolstoy da Türkiye'de bulunsaydı, aslâ Tolstoy olamazdı..."²⁹

Ali Bey, Rusya'daki müslüman halkların kültür birliği (dil birliği, gaye birliği, işbirliği)ni zaruri gören, müslüman mekteplerinde ve basınında Osmanlı Türkçesinin (İstanbul halk dili kastediliyor) ortak edebi dil olarak kullanılmasını tavsiye eden Gaspıralı İsmail Bey'in fikirlerini benimseyip, destekledi³⁰.

27 AKÇURA, Türkçülük ve Türkçülüğün Tarihi Gelişimi, İstanbul, 1978, s.186-187.

28 Tadeusz SWIETOCHOWSKI, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, İstanbul, 1988, s.89.

29 AKPINAR, Azeri Edebiyat, Araştırmaları, İstanbul, 1994, s.227.

30 Mehmet ERÖZ, Türk Dili ve Millî Kültür, Türk Kültürü C.IV, s.812.

Terakkiperver ve demokratik bir muhit olan Azerbaycan öteden beri Türkçülüğün de kaynağı olmuştur. Ali Bey Hüseyinzâde tarafından ortaya atılan fikirler, halâ zamanımıza kadar, hürriyeti ile yaşamak isteyen Türk ellerinin âdeta âmentüsü mesâbesindedir. Ağaoglu Ahmed, Ali Bey Hüseyinzâde, Resulzâde Mehmed Emin gibi üç dev mütefekkir Azerbaycan'ın maddi ve manevi kültürünün varlıklı dağarcığı idiler³¹. Fakat Hüseyinzâde Ali Bey, belki de ilk Turancı idi³².

Muharrirlikten hiç vazgeçmedi. Kafkasya'da iken "İrşad", "Terakki", "Hakikat" gazetelerinde çalıştı. "Hayat" yayınlanmadan önce de Kafkas Türklerinin geleceği için ve onların fikirlerini savunmak amacıyla Rusça yayınlanan "Kapsi" gazetesinin baş yazarlığını yaptı.

Bakû'de saadet okulunu kurdu ve 1907'den, 1910'a kadar ders nazırlığı yaptı. Fikirlerinden taviz vermedi.

O, Türk milletinin birlik ve beraberliğinden yana oldu. Daima hayatta anlaşma ve sükûn aradı. Turaniliğini şiddet, kesinlik ve ısrarla savunmadı. O, bu haliyle 1908'den sonra, İstanbul'da diğer Turancıları da etkiledi. Böyle bir adam, Rusya'da irtica başlayıp, faaliyet sahası darlaştığı bir zamanda, Osmanlı Saltanatında hürriyet ve meşrutiyet ilân edilince Bakû'de, yahut Tiflis'te oturup kalamazdı. Nitekim 1910 yılında yeniden İstanbul'a geldi³³.

Türk aydınları üzerinde büyük tesirler bırakan Hüseyinzâde Ali Bey, tekrar Türkiye'ye dönüşünde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez yönetiminde bulundu. Türkçülüğü o günlerde anlaşılan en geniş manâsı

31 Ahmet CAFEROĞLU, Azerbaycan Türkleri, Türk Kültürü, Yıl:5, Sayı: 54, s.419.

32 Yusuf AKÇURA, Yeni Türk Devletinin Öncüleri, Ankara, 1981, s.160.

33 İ.A.GÖVSA, 1909'da İstanbul'da döndüğünü ifade etmektedir. (Meşhur Adamlar Ansiklopedisi, s.385-386).

içinde yani Turancılık olarak düşünce Ali Bey'in, Ziya Gökalp'teki Türkçülük fikrinin uyanmasında tesiri büyüktür³⁴.

Hüseyinzâde Ali Bey'in ileri sürdüğü fikirler, hararetle tarafları buldu. Gökalp, "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" adlı makalelerini ve bu makalelerden ibaret kitabını neşretti. Gökalp, Ali Bey'in değerini anlamış ve O'nu "Yalavaç" diye adlandırmıştı.

Ali Canip Yöntem'e göre, Abdullah Cevdet'ten sonra Ziya Gökalp'ı bilhassa Türkçülük sahasında uyandıran ikinci şahıs, Hüseyinzâde Ali Bey'dir. Bu uyanış karşı karşıya görüşüp tanışmakla değil, Hüseyinzâde Ali Bey'in daha evvel Bakû'de neşrettiği "Füzûyat" ve emsali dergileri okumasından hasıl olmuştur.

Ziya Gökalp, Selanik'te yazdığı (Turan) nazmındaki manzumesini şöyle bitirmiştir:

"Vatan ne Türkiye'dir, Türklere, ne Türkistan:
Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir, Turan!..."

Bu nazmedeki ruhu Ziya Gökalp, kendine Turan soy adını veren Hüseyinzâde Ali Bey'den almıştır³⁵.

Hüseyinzâde'den biraz sonra İttihat ve Terakki'ye karışan ve merkezi umumî âzâsı olan Ziya Gökalp Hüseyinzâde'nin delâletiyle Türkçülük cereyanına girdi. "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" fikriyle "Turancılık Mefkûresi"ni benimsedi. Bunları Selanik'te Genç Kalemler İstanbul'da Yeni Mecmua'da hararetle müdafaa etti. Hüseyinzâde'nin sakin ve edebî Turancılığı Ziya'da aktif ve mücadil Turancılık şeklini almıştı³⁶.

34 Yusuf SARINAY, Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931, İstanbul, 1994, s.58.

35 Ali Canip YÖNTEM, Ziya Gökalp'e Türkçülüğü Aşıl原因 Adam, Yakın Tarihimiz, C.I, Sayı:9, s.259-260.

36 Hilmi Ziya ÜLKEN, Millet ve Tarih Şuuru, İstanbul, 1948, s.162.

Hüseyinzâde Ali Bey, Rusya'dan Türkiye'ye gelen diğer aydınlar gibi (Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu), Çarlığa karşı mücadele eden, Narodniklerden etkilenmekle beraber, Türkiye'de Marksizmi değil, siyasi Türkçülük ve halkçılık fikirlerini savundu. Başlangıçta İttihat ve Terakki içinde de bu etkiler yaygınken, daha sonra Durkheim'in etkisindeki Gökalp'in İttihat ve Terakki'nin ideoloğunu üstlenmesiyle Fransız "Dayanışmacılığı"nın etkileri ön plana geçti³⁷.

Osmanlı Devleti'nin meşrutiyet devri, Türkçülüğün teşkilatlanmasına ve Türkçü cemiyetlerin kurulmasına imkân sağladı.

7 Ocak 1909'da Türk Derneği kuruldu. Üyeler arasında Hüseyinzâde Ali Bey de bulunuyordu³⁸.

18-31 Ağustos 1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti'nin de kurucularından biri Ali Bey'dir.

Meşhur, Türk Yurdu Dergisi bu cemiyet tarafından yayınlandı. Bu dergi, Türkçülüğün oluşup gelişmesinde önemli rol oynadı.

Ali Bey, Balkan Savaşı sırasında çeşitli hastanelerde çalıştı.

1913'te İstanbul'da Kafkas Türkleri Maarif Cemiyeti üyeliğinde bulundu.

11 Nisan 1913'te çıkarılan haftalık Halka Doğru dergisinde bütün Türkçü aydınlar gibi Ali Bey de yazılar yazdı. Ayrıca Türk Bilgi Derneği içinde faal rol aldı.

1914'de "Türk Ocağı" kuruldu. Türk ocaklarının faaliyetinde İttihat ve Terakki rol oynamaya başladı. Cemiyetin Türkçülüğe ve Türk ocağına nüfuzu, Hüseyinzâde ve Gökalp vasıtasıyla oldu.

37 Narodnikler, Rusya'da burjuvazinin yeterince güçlü olmadığına, bu aşamadayken burjuvazinin denetim altına alınabileceğini inanmaktadırlar (Türkiye Cumhuriyeti Ansiklopedisi, C.VII, s.1930).

38 Sina AKŞİN, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul, 1987, s.249.

Birinci Dünya Sırasında, Turan Heyeti adıyla Orta Avrupa'da Türklük için propaganda seyahatine çıkan heyetlerde Hüseyinzade Ali Bey de bulundu.

1915 yılı sonlarında, Rusya Müslümanlarının hukukunu müdafaa ve bunları Merkez Avrupa Devletleri hükümet erkânına anlatmak maksadiyle, İstanbul'dan Avrupa'ya hareket ettiler. "Heyet" adına, Yusuf Akçura ve Hüseyinzâde Ali Bey tarafından telif edilen ve "Rusya Müslümanlarının Talepleri" adını taşıyan bir risale Budapeşte'de Almanca olarak bastırıldı... Bu risalenin siyasi haklar faslında: Buhara ve Hive Hanlıklarının hükümrانlık haklarının genişletilmesi, Kazan Hanlıklarının hükümrانlık haklarının genişletilmesi, Kazan Hanlığının himayesinde olmak üzere "Kırım Hanlığı"nın da canlandırılması gibi dikkat çekici maddeler vardı.

Heyet, Macar Başvekili Kont Tissa tarafından çok iyi bir şekilde kabul edildi.

Budapeşte'den Viyana'ya geçen Heyet, orada da Başvekil ve Dışişleri Nazırı tarafından kabul edildi. Bundan sonra Berlin'e gidilmiş ve Alman makamları ile temasa geçilmişti.

Ali Bey, 27-29 Haziran 1916 tarihlerinde Lausanne'da toplanan "Rusya'daki azınlıkta olan (ve ezilen) milletlerin bir kongresi"ne de katıldı³⁹.

Bu yıllarda Türk-Macar dostluk yurdu umumi merkezi üyeliği yaptı. 1916 yılında "Rusyanın Mazlum Milletleri Cemiyeti" vasıtasıyla Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'a verilen deklârazyonda Ali Bey'in de imzası vardı⁴⁰.

39 Akdes Nimet KURAT, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990.

40 Geniş bilgi için bkz. Zeki Velidi TOGAN, Bugünkü Türk Dili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981, s.474-485.

14 Temmuz 1917'de Akil Muhtar ve Nesim Muslih ile beraber Stokholm'de toplanan milletlerarası sosyalist kongresine gönderildi.

Kongrede milliyet ve çoğunluk meselesi üzerinde Rossonof'la tartışmaya girdi. Ali Bey şöyle diyordu: "Osmanlı devletinde milliyetler meselesi dünya milletlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarına bağlıdır." Raporunda Türkiye'nin savaşa girişi problemini, İslâmiyetle sosyalizm arasındaki münasebeti, Türkiye ve dünya savaşını ele alıyor: "Kapitalist emperyalizmin savaşta meydana çıkardığı problemler arasında Türk meselesi dikkatle ele alınmağa değer. Sosyalistlerin bir kısmı kapitalist dünyanın islâm alemine karşı aldığı tavrı benimsemektedir. İngiltere'deki Labour Party, Türkiye'nin gelecekte Milletler Cemiyeti'nden çıkarılmasını istemektedir. Yani Sosyalistlik iddiasına rağmen kapitalist zihniyet içinde kalmıştır. Halbuki onların bu peşin hükümlerden kurtulmaları lazımdı. Müslüman düşmanlığı, Türk düşmanlığı bu peşin hükümlerin başında gelir. Alman ve Fransız sosyal demokrasi partilerinin çoğunda bu peşin hükümler devam etmektedir. 1908 Türk İnkılâbı bu sakat dünya görüşünü ortadan kaldırmak gayesini gütmekte idi. İmparatorluk unsurları arasında eşit haklara göre hür bir düzen kurmaya doğru gidiyordu. Fakat emperyalist dünya Türkiye'ye bir dakiki nefes aldırmadı: İtalya sebepsiz Trablus'a saldırdı. Avrupa hazırlanmaya vakit bırakmamak için Balkan Savaşını icat etti. Sosyalistler arasında yalnız büyük Jaures, Osmanlı devletinin parçalanmasının sosyalist idealine aykırı olduğunu gördü. Eğer Jaures trajik bir surette ölmemiş, Stokholm kongresinde bulunmuş olsaydı, bu çok yaygın olan Türk düşmanlığı (turcophobie) ile mücadele ederdi. Çünkü o Türkiye'nin muhafazasının ve bağımsızlığının Doğuda barışı devam ettirmek için biricik teminat olduğuna kani idi. Türklerin dünya savaşına girmeleri de emperyalist saldırıların doğurduğu bir emri vaki olmuştur. Çanakkale Zaferi emperyalist dünyanın ilerlememesi için bir baraj olmuş

ve bu büyük hadise Doğu Milletlerinin uyanmasına imkân hazırlamıştır. (Ali Bey'in tebliğinden)⁴¹.

1918 Mart'ında İttihat ve Terakki Komitesi, Hasan Ruşeni yönetiminde özel bir Kafkas şubesi oluşturduğunda, Hüseyinzade "Türklerin Ülkesi" olarak adlandırdığı bölgesi Transkafkasya üzerine konuşmalar yaptı. O'na göre bu bölge için üç seçenekten söz etmek mümkündü: bir Kafkas federasyonu, ayrı ayrı müslüman ve Gürcü devletleri veya bölgede Türklerin yaşadığı kesimlerin hidiviyet şeklinde Osmanlı devletine bağlanması⁴².

Doktor Esat Paşa tarafından planlanan ve 11 Aralık 1918'de ilk toplantısını yapan Milli Kongre Cemiyeti'nin kurulmasını sağlayanlardan biri olan Ali Bey, cemiyetin idare heyetinde görev aldı.

Milli Kongre Kasım 1919 seçimlerine kadar faaliyetini sürdürdü. İç ve dış basında Türk tezini tanıtmayı amaçlıyordu⁴³.

Milli Kongre, Anadolu'daki milliyetçilerin davasını destekledi ama, onlarla fiilen işbirliği kurmadı. Esat Paşa ile Mustafa Kemal arasındaki ilişkiler her zaman gergindi. Mustafa Kemal, Esat Paşa'yı yetenekleri sınırlı inatçı bir adam (bu doğrudu) olarak görüyordu⁴⁴.

Azerbaycan 1918'de kendi bağımsızlığını ilân ettiğinde ve burada Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduğunda Ali Bey, imkânı ölçüsünde yardımcı olabilmek için yeniden Azerbaycan'a döndü, ama kısa bir süre sonra tekrar Türkiye'ye avdet etmek zorunda kaldı.

12-13 Nisan 1923 tarihlerinde (eski İttihatçı maliye nazırı) Cavit Bey'in evinde yapılan İttihatçıların son kongresine katıldı.

41 ÜLKEN, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1966, s.437-438.

42 SWIETOCHOWSKI, Rus Azerbaycanı, İstanbul, 1988, s.163.

43 Erik Jan ZÜRCHER, Milli Mücadelede İttihatçılık, Çev.: Nüzhet Salihoglu, İstanbul, 1987, s.144.

44 JASCHKE, Kronoloji, Yakın Tarihimiz, C.I, s.228.

Daha sonra, bu kongre ile İzmir suikasti arasında bağlantı kurulduğu için tevkif edilerek, kongreye katılan diğer İttihatçılarla birlikte yargılandı⁴⁵. Muhakeme esnasında, eski bir ittihatçıyım. Çağırdılar, gittim. (Cavit Bey'in evine)." diye itirafta bulundu.

Hiddet ve şiddeti malûm olan mahkeme reisi Çetinkaya, Ali Bey'i ve onun şahsiyetini takdir edemediği için "hele siz şiîler!.." mukaddemesiyle, bu muhterem adamı epeyce hırpaladı.

Ali Bey -olsa da bir manâ ifade etmez ama- mezhepçe şiî değil, sünnî idi. Muhakeme esnasında gayri ihtiyari gözlerinin sulandığını orada bulunanlar anlatmışlardı⁴⁶.

1926'da tıp profesörü olan Ali Bey, aynı yıl, Bakû'de toplanan Birinci Türkoloji Kongresi'ne katıldı. Azerbaycan'ın İstanbul elçisi olarak gönderilmiş olan Yusuf Vezirli'nin Azerbaycan Türk Edebiyatı tarihini yazması ve yayınlamasına yardım etti.

1928'de Türk Ocağı Hars Heyeti'ne seçildi⁴⁷. Vaktinin büyük kısmını Türkçülüğün gelişmesine harcadı. Evi Türk Ocağı ve "İçtihat" evi gibi kafadaşları ile toplantı yeri idi.

Türkçülükle uğraşmaya o kadar zaman ayırıyordu ki asıl mesleğini bilmeyenler hekim olduğunu tahmin edemezlerdi. Bununla birlikte tıpta da ciddi çalışmaları vardı.

1931'de tekaüt oldu. 1933'te Darülfünun lağvedilinceye kadar derslere devam etti. 1936'da Dolmabahçe Sarayı'nda Üçüncü Türk Dili Kurultayı toplandığı vakit, Ali Bey de Atatürk'ün davet ettirdiği zevat arasında idi. Ve her toplantıya gelmişti.

45 Geniş bilgi için bkz. ZÜRCHER, Milli Mücadelede İttihatçılık, İstanbul, 1987, 234-272.

46 YÖNTEM, Ziya Gökalp'e Türklüğü Aşıl原因 Adam, Yakın Tarihimiz, C.I, Sayı:9, s.259-260.

47 SARINAY, Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi..., İstanbul, 1994, s.259.

Atatürk'e ve yaptığı inkılâba gönülden inanmış ve bu inancını şöyle dile getirmiştir:

O'NA İNAN

Kurtuluş Kemal'e inanla olur.
Hükümet seçilmiş bakanla olur.
Ünlü gölgesinde ol ATATÜRK'ÜN,
Değişip yükselme uranla olur.

Yücedir ülküsü uluğ önderin,
Dileği ülkede Türkci sölensin,
Ey Türk ozanları, ileri gelin.
Bu işler biraz da ozanla olur.

Onun gösterdiği yolda yürürüm,
Önümde güzellik ışık görürüm,
Türk'ü çağırırım, elde Çöğürüm,
Kutlu Türk'üm ona kutanla olur.

Yurdun sevgisiyle olmuşum Ozan,
Ara sıra böyle düzgüler yazan,
Olsun yazım benim yurda armağan,
Altındaki Turan turanla olur⁴⁸.

Türk Yurdu'nda yayınlanan bir şiirinde yine yurt kaygısını ifade ediyordu.

YURT KAYGUSU

Ucundadır dilimin	Bilirmisin cahiller
Hakikatın a'zamı,	Ne ettiler vatana
Ne koydular söyleyim.	Ne koydular uyusun
Ne kездiler dilimi.	Ne koydular uyana

48 BAYAT, Azerbaycan'ın Yiğit Evladı, Hüseyinzâde Ali Bey, İstanbul, 1992, s.62.

Böyle durmak, uyuşuk,
Revâ mı bir diriye?
Ne gitmede ileri,
Ne dönmede geriye.

Düşman kırar kapıyı,
Biz içerde kaygısız.
Ne evleri ayırır,
Ne bir evli oluruz.

Ayılmadı kalemim
Şu Türk ile Acemi
Ne koydular yazayım,
Ne kırdılar kalemi⁴⁹.

Aynı zamanda bir siyaset adamı olan Ali Bey'in kaleminden hikâyeler, ilmî ve tenkidî makaleler de çıkmıştır.

Bazı eserleri şunlardır: Abdi-Glaf ve Mehfezgulu, Bakû, 1906; Siyaset-i Fûruset, Bakû, 1908; Kefalet yahut Vefakâr Dostlar (Schiller'in bir şiirinin tercümesi) İstanbul, 1923; Garbın İki Destanında Türk, Bakû, 1926; Faust (Alman dilinden tercüme), İstanbul, 1923; Veba ve Mikrobu, İstanbul, 1900; Ansiklopedik Tıp Kitabı (Prof.Dr.Cenab Berksoy ile birlikte yazmıştır, basılmamıştır)⁵⁰.

Ali Bey, İstanbul'da önce Süleymaniye taraflarında harabeye yüz tutmuş bir konağın bir kısmında otururdu. Sonra Üsküdar İhsaniye'ye nakletmiş ve orada 1941'de ölecek, Karacaahmet'te Şair Nedim'in mezarı civarına defnedilmiştir. Çocukları, hep yüksek tahsil görmüşler ve bazıları Güzel Sanatlar Akademisi'nden diploma almışlardır⁵¹.

49 Ali Bey HÜSEYİN'ZADE, Yurt Kaygusu, Türk Yurdu, C.III, Sayı:1, s.2.

50 Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Azerbaycan Türk Edebiyatı, Ankara, 1993, s.136.

51 Oğlu ressam Selim Turan, kızları Saide ve Feyzaver'dir (YÖNTEM, Ziya Gökalp'e Türklüğü Aşıl原因 Adam, Yakın Tarihimiz, C.I, Sayı:9, s.260).